

Enzatgei pauc ord l'istoria digl uclaun de Mompé-Medel : dedicau a tut ils vischins de leu

Autor(en): **Gadola, Guglielm**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Il glogn : calender dil pievel : annalas per historia, litteratura e cultura romontscha**

Band (Jahr): **10 (1936)**

PDF erstellt am: **27.07.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-881258>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Enzatgei pauc ord l'istoria dígl uclaun de Mompé-Medel

Dedicau a tut ils vischins de leu.

Vegnan jasters a Mustér e van els empauet a turitgond, mirondegiu la contrada, sche croda beinspèrt il vitget Mompé-Medel cun sia baselgietta pitoresca en egl: „Quei schai stupent, grondius! Co senumna quei caplut, quellas casas?“ E stattan els era mo in pèr dis a Mustér, sche laian ei nuota muncar de far ina viseta al vitget sill'aulta spunda ed ein silsunter tut incantai dalla bellezza vista, ch'ins gauda da leu anora sur Mustér e siu contuorn, sur la Cadi e tochen Cuera — e quei cun far ina spassegiada mo de circa in'ura sin emperneivla via serpentina.

Pilver, Mompé-Medel schai excellent e se presenta gia dalunsch sin oreifra moda. Vegnan ins per exempel da Sumvitg, sche se presenta Mompé-Medel cun tut siu terren spundiv, sco ina splendusa oasa, circumdada ed impizzata de stgirs verds uauls. E setegnan ins si in tempset de stad a Mompé ed ein ins empau encunaschents culs praus de Mustér, sche san ins perseguitar ualti exact tgei quels e tshels trafican leuvi.

Las vias

Ei sedi: „Tuttas vias meinan a Roma.“ Quei savein nus buca grad dir da Mompé-Medel, denton biaras, zun biaras vias, sco strusch encunter in auter vitg, meinan leusi egl uclaun al pei dil cuolm de Medel, situaus silla spunda umbrivauna denter il Reinsu ed il Reinmiez.

Nus havein cheu igl emprem „la via vedra“ — via imperiala, ¹⁾ sco ella senumna en scartiras veglias, — che meina dal Vitg-Mustér da Catins si, tras s. Gions, Gonda, l'ustria della Balugna sper la pun, nua ch'ils de Tujetsch e Medel devan pli baul „pietigot“ (exista buca pli!). In tshancun sul mulin della claustra sespartan las vias; la via imperiala va tras sum Rieven vi, prau Féf, tras l'acla s. Gada e semeina allura videnagiu tras gl'uaul ed en in carraun giu sulla pun de Cufflons. Ualti probabel ei quella veglissima pun mai stada „aschi liunga, aschi lada, sco la pun de s. Gada“, sco la pli veglia canzun d'affons che nus possedein, vul dar de crer:

¹⁾ Zanua hai jeu legiu inaga en ina scartira veglia il num „Mons imperii“, per „Cuolm de Medel“. Ils Tujetschins e Medelins dian: „Munpair!“ Ded ira suenter lur pronunzia, vegn il num plitost da „Mons Imperii“, che dal „Pei dil cuolm“!

„Tgiu, tgiu cavalier
Quater mats ed in ustier,
Igl ustier ei jus en Val
Ha cumprau in bi cavagl
Ei vegnius ora silla pun de s. Gada
Daus giu ina pluntanada;
In utschi ha fatg: bi, bi,
Sche ti eis daus giu, sche leva si;
Sche ti pos buc, sche stai leugiu,
Lura eis ei tut finiu.“

Che la pun de Cufflons seigi stada ina gada aschi liunga, ch'ella tunscheva naven da s. Gada tochen vi sut il caplut de s. Valentin, ei propi ina biala invenziun della praula e poesia!

Carteivlamein stueva da sias uras la „claustra imperiala“ mantener „la via imperiala“. Indirectamein san ins prender quei ord la suondonta notizia: „In Cufflons ist eine von Stein mit 1. Bogen gesprengte Brugg, welche vermög alten Verträgen vom Gottshaus unterhalten wird, hingegen ist dem Gottshaus gleich ob der Brugg jenseits des Wassers ein ziemlich grosses Stuck Wald als Eigentum gelassen worden, wo Niemand als das Kloster Holz hauen lassen darf, welcher anno 1800 zu errichtung des Tachstuhls über die grosse St. Martins Kirche trefflich zu statten kommen“. (Vide Dokumenten-Kopierbuch p. 16. Purtau ensemen suenter il barschament de 1799).

Naven dalla pun Cufflons meina la via vedra ualti spuretg enasi encunter la caplutta; leu demaneivel sut il vitg ora vinavon en spezia d'ina „gassa“ stretga, tochen a Vargera sils confins de Medel e Mustér. Da leu traversa ella la spunda seniastra della romantica Val Medel per menar il viandont sur il Lucmagn viagiu el Tessin.

Da Cufflons entochen Vargera vegn quella via aunc adina traversada dals vischins per lur diever. Per tschancuns vesan ins, che quella via vedra ei sulada solidamein cun bufatga crappa grossa.

Entgins ein dil meini, ch'ei setracti cheu d'ina via veglia romana-militara. Dapi la publicaziun dils profunds studis da P. Iso Müller, stuein nus plitost crer, ch'ei setracti cheu d'ina via baghegiada dals imperaturs tudestgs, dapi il 9avel e 10avel tschentaner.

Ton ei franc e segir, ch'ils de Mompé-Medel han viu ad end sut lur casas ora, retgs ed imperaturs, armadas e loschas cavalcadas, sogns e paupers pucconts. Bunamein si sum ils praus de Mompé-M., en via, stat graviau sin ina platta: „16 WIM 48“. Il pievel raschuna, che s. Carli Borromeo hagi ruassau leu sin quella platta 1581, fagend sia viseta alla claustra de Mustér ed al pievel della Cadi e ch'el hagi era buiu aua leu demaneivel ord la fontauna. Auters pretendan, che s. Martin hagi ruassau leu; el crap seigi tigliau en in M e la fontauna senumna aunc ozildi: „fontauna s. Martin“.

La pli remarcabla prozessiun sur Vargera han denton ils de Mompé viu dal temps dils combats confessionals. Ina veglia cronica resda: „All'entschatta

digl onn 1621 ein ils Calvinists della Rezia serevoltai encunter ils catolics ed ein arrivai ils 19 de mars entochen a Mustér, nua ch'igl avat Sebastian cun ses religios ed auters spirituals seculars ein fugi sur il cuolm de s. Maria ella Val Blegno. Era las reliquias de s. Placi e s. Sigisbert etc. han ei priu cun els. Suenter ei vegniu dau agl avat il *Salvo Condotto* ed el ei turnaus anavos igl avrel.“

Mo ussa lein nus bandunar per in mument la „via imperiala“, che menava directamein a Roma el center digl imperi roman e perseguitar in techet las ulteriuras vias e sendas, che meinan mo entochen sil „Cuolm digl imperi!“

Mompé-Medel schai 1302 m. sur mar, pia 152 pli ault che Mustér, ed ei 1,5 km. naven dal Vitg. Per arrivar el vischinadi ston ins ira ualti spuretgs e fadius dal cuolm si e tier quei ei il terren ualti smulus, aschia ch'ei dat da malauras beinenqual squatsch, che scua giuadora via e tut tocca Rein. Per tal motiv eis ei pia buca de sesmervigliar, sch'ins ha baghegiu cul temps pliras vias e sendas per contonscher quell'ucliva.

La veglia, suenter la via imperiala, entschavevi vi Buretsch, vegnevi neu Ragisch e tras Mompé-Medel. De quella vesan ins strusch pli in fastitg. La secunda ei stau quella de „Chischlatsch“, ch'ei vegnida baghegiada 1900 naven dalla via nova dil Lucmagn, dado gl'emprem tunel e che meina naven da Chischlatsch tochen si el vischinadi. Ella ei vegnida pagada in ton dals vischins de Mompé ed in ton dalla vischnaunca. Mo muort si' aulta montada e ses dus anetgs e malsegirs carrauns, han ins schau ira sut ella ualti spèrt — e lu vegniu baghegiu ina tiarza, 1915—18, naven dalla pun de Fontanivas encunter Scalgia, che meina tochen si demaneivel de Crusch per leu vegnir unida culla vedra de Chischlatsch. — La via de Clavadials (via d'uaul) ei vegnida baghegiada 1923—24, medemamein dalla vischnaunca, e renda buns survetschs als vischins, ch'han lur mises dal maun de Cavorgia. —

Igl uclaun

Mo nus lein turnar anavos silla via imperiala, per far la viseta all'ucliva spundiva. Avon 1834 menava ina veglia pun-crap sur il Rein a Cufflons; quei onn s'ella denton vegnida scarpada naven dall'aua gronda e suenter ei vegniu baghegiu mo ina de lenn, ch'ei avon zatgei onns puspei vegnida remplazada dad ina nova de fier.

Ils emprems praus, ni l'emprem'acla, che nus vesein semanond neuasi dagl uaul, ei il „hof“, ni ucliva Ragisch de pli baul. Igl ei buc aunc fatg ora dal tuttafatg (ins stuess cavar ora ils fundamentals), schebein igl ei stau in casti ni buc. P. M. Venzin menzionescha zuar leu in casti „vetustissime ac nobilissime arcis Ragisii (teutonice Wurzenstein).¹⁾ Plinavon dueigi era exister

¹⁾ Mira: Mauri Venzini, *Descriptio Communitatis Desertinensis*. Ediu da Dr. C. Decurtins, *Monat Rosen* 1882 p. 392.

in document, ina brev de marcau dils 17 de mars 1377, nua ch'in Hans „Von Wurzenstein“ vegn numnaus.¹⁾

„Avon varga 50 onns esistevan a Ragisch sper las restonzas e reminiscenzas della tuor, duas casas; ina ei barschada giu entuorn 1830; ils mirs suten de quella ein vegni disfatgs pér ca 1905 e culla crappa han ei baghegiu leu in clavau de Baseli Venzin; l'otra ei vegnida fatga giu e transportada a Caprau-Mustér, entuorn 1885. Jeu seregordel aunc bein, ch' il pot Str. Giachen Desax habitava en quella casa.“ (Raquintau da Franzestg Bundi). Ei po pia esser tgunsch e maneivel, che las schlateinas Deragisch de Tujetsch e Mustér darivan da quella tuor ni ucliva!

Circa en medema altezia sut il vitget, mo da l'otra vard, giubass encunter la Val Medel, ell' acla de Crusch, esisteva pli baul medemamein ina casa, in hof, sco fa endament in document el vegl archiv de Mompé-Medel.

Mo aunc pli loscha e nobla sto la tuor, ni il casti de Chischlatsch esser staus da siu temps. El steva sil tgiembel greppus, che fetga siu pei dretg e seniester giu ellas buolas dils Reins de Tujetsch e de Medel. En sia loscha posizun fuva quel veseivels a tut la vischnaunca de Mustér ed aunc lunsch per la vallada giadora. Conts tschentanners ha el mirau en fatscha alla veglia baselgia carolinga de s. Gada e s. Balugna, che ha siu magnific plaz leuvi ault sullas undas dil Rein-anteriur? La tradiziun di, che quei seigi stau il pli liung e pli lad casti dell' entira Surselva e ch' el seigi vegnius habitaus dalla pli nobla familia sursilvana. La pli buna signura dil casti seigi stau ina sora digl avat Pieder de Putnengia, bab de nossa Ligia Grischa. Las ruinas e muschnas de quei casti ein per part vegnidas duvradas de baghegiar il stradun dil Lucmagn, che va ussa sut ils peis dil sulom della tuor vi.

Denton ei era la scienza s' occupada cullas ruinas dil casti de Chischlatsch. Anno 1901 ha P. Placi Müller p. m. organisau e menau l'excavaziun dils fundaments dil casti ed allura publicau ils resultads egl „Anzeiger. Schweizer Alt. Kde. 1902/03. Tenor ses resultads e quels de prof. Purtscher, setract'ei d' in edifices per diever de trafic e commerci, d' ina aschimumnada susta. Erwin Poeschel ei denton dil meini, ch' ei setracti d' in casti ministerial de Mustér. Quei meini vegn a star il pli datier dalla verdad historica e quei per sequents motifs:

Anno 1900 tiell' erecziun della via de Chischlatsch pils de Mompé, han ins scuvretg dus craps tagliai, che formavan da sias uras il portal; en quels ei scalprau en treis steilas ed in tgiet. In auter cass para a nus aunc pli clars per l' existenza d' in casti. De maneivel della tuor encunter il prau de Mompé-Medel, numnaus Plaun-sut, ei vegniu cavau ora in mantun caglias e crappa, che semigliava ina muschna. En quei mantun, ni muschna, ei vegniu scuvretg

¹⁾ Mira: Erwin Poeschel, Burgenbuch von Graubünden p. 245.

il fuorn de far paun, ch'udeva tiella tuor; la crappa digl arviul de quel era dada ensemen e formava aschia ina muschna, mo il fums dil fuorn fava buc aunc discavegliaus — e sin quel sesanflava aunc in toc della pala-paun.

Essend arrivai tochen Ragisch, havein nus fatg in paus e mirau ditg e liung vi encunter Chischlatsch; mo ussa vulein nus continuar nossa via per con-tonscher ton pli spèrt il tgiembel, osum il qual la caplutta de s. Valentin stat en tuttas auras e fa ruasseivlamein guardia sulla vasta contrada naven dal Culm da Vi al Scopi e dal Muraun al Pèz Tumbiv. Nus essan a Summa-Crusch. Sper la caplutta stattan aunc duas veglias casas lenn. Quei ei la part giudem dil vitg. In tschancun plinensi sesanfla la secunda part dil vitg: Vin Gassa. Avon zatgei onns sesanflava leu la pli veglia casa de Mompé-Medel ed aunc duas autras. Ussa stat ei leu mo ina casa pli, las duas autras ein vegnidadas transportadas vi Mustér. Cheu era il stavel de cauras e nuorsas; ina zona de nuorsas pil temps de pastur ed in auter plaz cun ina partida „hettas“ de cauras, nua ch' ils vischins siarran en ellas la notg, aschia ch' il cavrer sa sez schar or' ellas la damaun, cu' l va silla pastira dell' alp Pazzola. In pass plinensi sesanfla la tiarza part dil vitg. Quella dumbra 8 casas lenn, 6 dublas e 2 semblas; ina casa de scola baghegiada 1888, in pistregn ed ina cascharia communal; dapli 8 hazers clavaus quasi reschnovs. Quella part dil vitg ei exact 100 onns veglia!

Anno 1920 habitavan 17 familias cun 80 commembers a Mompé-Medel. Deno dus, treis, tuts che fan il pur ed ein aschilunsch cuntents e ventireivels cun lur sort, malgrad enqual crusch.

Las schlatteinas ein las sequentas:

Manetsch, che deriva da neuenneu da Mompé-Medel.

Schmed, che vegnan orda Tujetsch.

Candinas, darivan da Surrein-Sumvitg: fuvan secasai ad Acletta ed ussa a Mompé-Medel e Segnes.

Jacomets, ei ina dellas pli veglias familias de Vitg, che ha furniu avon tschantaners alla vischnaunca ed al cumin: prers e paders, mistrals e land-rechters. Jacomets e Giacomets dat ei oz aunc a Mompé-Medel, Mompè-Tujetsch, a Vitg, Acletta, Peisel, Segnes ed a Tujetsch.

Desax vegn neu da Vitg.

Las familias Truaisch, Venzin e Luz ein setratgas orda Medel e mari-dadas a Mompé.

Mortas ora ein a Mompé-Medel las familias Berther e Rotmund. — Setratga ell' America ei pli baul ina familia Simonet.

Dapli sesanflan duas familias a Mompé, ch' ein vegnidadas fundadas da dus jasters, setratgs neutier duront ch' il niev stradun sul Lucmagn ei vegnius baghegiaus. (1870).

Caminada, che deriva neu dal marcau de Trient, Tirol-Talian.

Levi, darivonts da Campodulcino sper Clavenna. La descendenza de quella familia ei numerusa sco'l sablun dil lag de Cum e robusta sco'ls cuolms grischuns. — Ils Levis e Caminadas ein secumprai en a Mustér.

La caplutta

Avon che s'occupar cull'istoria dil vischinadi e ses respectabels habitonts, vulein nus far ina cuorta viseta a lur caplutta, che stat aschi beintschentada sin in grep a Summa-Crusch osumsum in precipezi.

Tenor ina inscripziun eis ella vegnida baghegiada anno 1647, pia dal temps che nosa Surselva catolica steva en stupenta fluriziun culturala. La medema annada porta era ina scaffa gotica, che representava da sias uras igl altar e ch'ei ussa plazzada sin las curnischs entadem ils bauns. L'annada ei enzinnada quell'uisa: 16 ^{noda} _{casa} 47. La figura denter las cefras vegn ad esser la noda casa dil meister, ni aunc pli probabel quella dil donatur.

Ina detga, che serepetta era tier outras baselgias, di, ch' ils de Mompé-Medel levien baghegiar la baselgietta si el vitg, mo las empremas damauns erien crappa e material giu sil plaz, nua ch'ella stat uss.

Las parts digl altar vegl gotic, — en tut quater parts — laian liber spazi per l'interpretaziun, che la caplutta de s. Valentin e s. Brida, ils dus s. patrums dil muvel, seigi pli veglia e che l'annada 1647 seigi mo quella della renovaziun digl altar; ni era della caplutta. Seigi sco ei vegli: ton ei franc e segir, che las quater parts digl altar gotic, che sesanflan aunc oz entadem ils bauns in'ord l'otra, ein pli veglias che l'annada 1647. Mo il pli probabel eis ei, che la caplutta de s. Valentin ei pli veglia, che l'annada indicada!

Il pli interessant e prezios de questa caplutta ein senza dubi las quater parts digl altar vegl gotic! Sco che nus entrein da porta-caplutta, observein nus enasisum ils bauns davart dils umens la porta, duas alas digl altar vegl, fermada vid il mir. Sin quella ein representadas en figuras tagliadas, dus sogns e duas sontgas. Ina de quellas figuras goticas de tard, ei in uestg, che dat ina buccada paun ad in murdiu, forsa s. Clau!? Las duas sontgas, ina da mintga maun, representan senza fallir duas marteras; ina cun spada, l'otra cun fest; la davosa pudess esser sontga Brida! L'expressiun de quellas statuettas, ei ina lavur oreifra ed artistica.

Dalla vard dellas femnas enasisum vid il mir, penda la scaffa, ni meglier detg: il center dil vegl altar gotic. Quel representa ina biala gruppa. Enamiez stat Nossadunna cugl affon Jesus sin bratsch; l'expressiun de quella fatscha ei digna d'ina regina, seriusa e propi biala en tuts graus. Negin dultschernem! Davart dretga de Nossadunna stat in guerrier, quei savess esser s. Placi, cun ina spada enta maun; sper el ina sontga mungia cun in cudisch enta maun. Da maun seniester in sogn doctur della Baselia — ni

forsa era s. Sigisbert — e grad speras s. Valentin cun in piertg giudapeis: in piertg cun ureglias sc' in asen! Quellas quater figuras ein bufatgas e bialas, ch'igl ei propi in plascher de contemplar.

Davostier, q. v. d. sillas aissas dil funs de quei altar, ha in pictur baroc ma-legiau ina pietà, e leu anflein nus l'annada 1647. Culla mediocra pictura, ch'ei representada leu, va l'annada a prau. Probabel han ins giu viult entuorn igl altar dal temps baroc e fatg mirar las statuas goticas encunter il mir entadem, enstagl sco 'las miravan pli baul anoragiu encunter il publicum. Quei altar gotic de pli baul sto aunc haver giu outras parts. Duas restonzas ein aunc oz veseivlas. Sur las portas, silla curnisch dil mir, stat tut persuls e bandunaus in uestg de medema stilisaziun gotica, ch'auda senza fallir tiellas outras statuas, mo ei anzi pli gronda che lezzas. Visavi sur la scaffa digl altar en medema altezia sesanfla ina secunda pli gronda Nossadunna cugl affon Jesus sin bratsch. Udevan aunc outras statuas tier quei altar? Fetg probabel! Nu'ei ellas pigliadas naven? Per quei ch'ei aunc cheu, havess in giediu d'antiquitads pagau bein avon onns, mo per cletg e ventira han ins schau ira quei feigl de Jacob ed Isac danunder ch' el ei vegnius.

Igl altar che stat oz enasisum e che vegn duvraus pigl uffeci della s. Messa, ei barocs e vala pauc, pauchet. El representa s. Valentin e s. Brida, ils patruncaplutta. Quei maletg ei aschi stgirs ed ils dus sogns representai aschi ners, ch'ins schess ch'ei fussan vegni a mauns d'in spazzatgamin. Valeta artistica ha quei maletg negina.

Ei fuss bia meglier, sch'ins mass giuadora cun el e mettess en siu liug il bellezza altar gotic de pli baul, ch'ei gie per la gronda part aunc cheu. Reussess quella restauraziun sco quella de Mutschnengia, fatga entras Sur G. B. Sialm, sche havess Mompé-Medel in dils pli bials altars gotics sil territori della vischnaunca de Mustér. Possi quei daventar!

Sigl arviul sulla nav representa in „al fresco“ baroc, Maria assumpta. Pli anora, in auter maletg, che muossa co gl'aunghel Mihèl catscha Lucifer ellas flommas digl uffiern. Quels dus ein barocs e segiramein dal medem maun, sco quels ella caplutta de Disla. Probabel ein ei vegni designai d'in caputschin. Valeta artistica negina!

La caplutta ha dus zens. Sil pign legin nus: „Jakob Grasmair in Feldkirch hat mich gegossen anno 1807. Soli Deo Gloria.“ (Scret sut il vut de Niessegner vid la crusch!) Sil grond stat ei: „Sebastianus Lutz, Tutor et Benefactores anno MDCCXC“. (1790!)

Anno 1890, ina notg burasclusa dil meins d'uost, ei il cametg de freid daus giu silla caplutta e derschiu il clutger. Il zenn grond ei curdaus giun plaun, mo ha pituu negin donn; mo era egl intern della caplutta ei il cametg daus giu e scarpau empermiez il maletg de s. Valentin sigl altar, rut ora tut las finiastras e sdernau ils vuts pil plaun entuorn e tier quei aunc rut ora enzacontas rusnas tras il mir, aschia ch'ei vesev'ora, sco sch'ils Vandals

havessan teniu casa leu ina notg. Sulettamein la scaffa gotica digl altar vegl ei restada intacta. Cura ch'ins ha aviert igl esch-caplutta l'otra damaun, han ins gl'emprem mument giu ina gronda sorpresa, stend la statua gotica de Nossadonna cugl affon Jesus sin peis — intacta — giu sper la porta sidretg.

Entras agid della segirada de baghetgs e da buntadeivel maun, ha la caplutta puspei saviu vegnir restaurada. — In'otra gada ha in stermentus vent orcanic priu il tetg dil tischamber entirs ed entratgs e purtau el, senza discavegliar la minima caussa, sur il precipezi vi de tshella vard della Val Cufflons.

La principala fiasta fuva avon onns il di della dedicaziun baselgia. Per quei di, la secunda dumengia d'uost, vegneva il plevon de Mustér neu cun messa e priedi e suenter vegnev'ei fatg pardanonza. Suenter miezdi fagevan ils buozs e las mattauns ina prozessiun cun schumber e bandieras, sco da s. Roc a Segnes. Sco gia mussau el Glogn de 1934, cun caschun della descripziun della muria, era quella devoziun vegnida prida si dal temps della muria gronda. Pia in niev mussament, ch'ei stuev'esser ina caplutta gia avon 1647 a Mompé-Medel. (Mira: Glogn 1934, p. 102 e sq.) Dapi l'ordinaziun d'uestg Willi p. m. han ins desistiu de quella fiasta. Da lurenneu vegn il plevon neu Mompé-Medel mo duas gadas cun messa e priedi; pil di de s. Valentin, ils 7 de schaner, sco era pil di de s. Brida, igl empren de fevrer. Quels dis de miez unviern, il bia dis de neiv e cuffla, fan ils vischins de Mompé-Medel pardanonza — e quei de camifo. Els han tutta raschun e dueigien tener vinavon quella tradiziun, che svanescha en Surselva ad in svanir.

Dal temps ch'ils paders caputschins pastoravan Mustér (tenor Calendario 1806), er'ei obligaziun ded ira inaga il meins culla s. Messa a Mompé, senza applicaziun della Messa. Vegnev'ei dumandau l'applicaziun d'enzatgi, sche fuva il stipendi 30 crizers. Alla fin digl onn veva Mompé-Medel de pagar 6 „fiorini“ al plevon (ca. 15 frs.). Per la fiasta de s. Brida veva il cauvitg de prender si in'unfrenda per la benedicziun dil muvel al plevon. — La Messa bassa vegn aunc oz celebrada inaga per meins a s. Valentin.

S. Valentin vegneva e vegn aunc oz veneraus per patrun encunter il mal caduc e la bua. Principalmein ils Tujetschins vegnevan da sias uras neuadora entirs roschs pil di de s. Valentin.

Cun quei che la caplutta de s. Valentin ei baghegiada giudem il vitg, vegn ella buca frequentada aschi stedi dals vischins. Il temps cureisma ed il meins matg, vegn ei detg rusari en baselgia dals vischins.

Il vischinadi de Mompé-Medel posseda il pli vegl ed interessant archiv della vischnaunca cun documents de buca pintga valeta historica, sco nus vegnin aunc a mussar cheu sut. Quel sesanfla, bein pertgiraus, el tischamber della caplutta.

Spirituals ha Mompé-Medel da nies saver giu mo in. Quei fuss stau Sur Gion Valentin Rotmund. Ordinaus ils 20 de december 1766, eis el staus caplon empau dapertut, en 6—7 loghens, epi morts 1795.

Essend ch'il vischinadi de Mompé-Medel auda tiella vischnaunca e pleiv de Mustér, ein ils habitonts de leu obligai de vegnir mintga domengia e firau leuvi a Messa. Quei fan els era stediamein. Tut tgi che po trer la comba, vegn neu vitg tiel survetsch divin d'avon e suenter miezdi. Cheu vesan ins, co ina persuna de quasi mintga casada vegn cun siu canaster sut bratsch per far empau caffè tier parents ed amitgs sur miezdi. Suenter viaspras e suenter esser stai sin baselgia de Nossadunna, serenda lu scadin puspei pazientamein encunter casa. Arrivai leu han ei survegniu appetit e marendan per la secunda gada e quei cun tutta forza.

La scola

E co stev'ei culla scola vi Mompé-Medel? Sco dapertut! Buca meglier e buca mender! Mo ei fuss totalmein falliu de crer, sco biars creian, „che pli da vegl stevi miserabel cun las scolas en Surselva“. Igl autur de quest studi ha rimnau onn per onn material per scriver in di l'istoria della scola catolica romontscha, e per oz lein nus mo dir ton, che nus catolics en Surselva romontscha havein giu dapi l'entschatta dil 17 avel tschentaner, scolas popularas d'emprema qualidad; clar, buca dapertut, mo en bia loghens. Pli bia in'otra gada!

Avon 1800 veva giuncher Ludovic Carigiet, bab de P. Baseli Carigiet e de prof. G. B. Carigiet, fundau ina stupenta scola privata a Mustér-Vitg. Scadin participont pagava per l'instrucziun, che cuzzava naven da s. Catrina (25 de nov.) entochen Pastgas, in taler della crusch (ca. 5 frs.). L'instrucziun principala fuva: leger, scriver e far quen. — Pli bia cun caschun de nies studi spezial sur la scola romontscha de tshels onns. —

Pertenent ils scolars de Mompé-Medel, ha Franzestg Bundi raquintau il sequent a P. B. Berther p. m.: „Dal temps, che giuncher Carigiet deva aunc scola vi Vitg, avon l'uiara dils Franzos, vegnevan ils buozs de Mompé-M. neu Vitg tier el a scola. Mo enqualgadas capitav'ei, ch'ei serabitschavan mo tochen giu Cufflons, nua ch'ei stevan e devan la balla, epi turnavan puspei a casa, senza esser stai ira vi a scola.“ Quei ein las duas empremas novas, che nus havein d'ina scola a Mustér, dada dad in laic, fertont che Sedrun veva gia 1650 dus scolasts laics!

Era suenter che giuncher Carigiet ha buca pli dau scola, dal temps che pader Beat Ludescher dev'ella vi Vitg, mavan ils affons de M. M. vi s. Gions tier el a scola. E lez ha dau scola leu en siu stebli dadens, entochen 1840. Sia scola era enconuschenta per fetg buna. Suenter de quei che pader Beat ei morts, han ils de Mompé Medel sez endrizau ina scola leuvi. Il scolast vegneva pladius da lezzas uras sin moda e maniera empau originala. Ils

babs dils affons, che levan schar ir a scola lur descendenza, serendevan ina sera en ina stiva pli gronda, fagevan vischins, epi pladevan ei in dils perderts ord lur miez, ni, sch'ei havevan novas d' in auter um adattau, sche pladevan ei era in jester.

La scola de Mompé vegneva tenuta il bia en ina stiva buc habitada, ed onns scarts de stivas, vegnevan perfin ils steblis buns uonda e quei entuorn ina meisa liunga cun aissas malsplanadas. Pér pli tard eis ei vegniu fatg si quater pults ed alla finala, 1888, han ins baghegiau ina modesta casa de scola cul necessari inventari. Affons de scola han ei giu da 6—31. Ils pli biars che Mompé-Medel ha giu zacu, han ei oz, numnadamein 31 affon de scola — epi vegn ei aunc biars in di.

La scola de Mompé-Medel sto esser stada buna d'in temps; 1861 survegn ella numnadamein in premi de 200 frs. dal cantun „per carschament dil fondo de scola ne nova casa de scola.“ (Gas. Rom. 1861, nr. 7.)

Igl empren scolast, che ha dau scola a Mompé-Medel sez, ei segiramein stau: G. Adalbert Candinas (1816—1894). El veva empriu de dar scola da P. Beat. Quel fageva 2—4 uras scola a di, per ina paga de murdiu de 40—95 frs. ad onn. Con ditg ch'el ha dau scola ei buca stau de prezisar, mo ualti probabel da 1840 circa, entochen 1850 e tons.

Nus havein empruau de metter ensemen ils scolasts, che han dau scola a Mompé-Medel, mo quei ei stau fadius e riscus; quella caussa sebase mo sin fundament de tradiziun e memoria e per quei motiv vegn il rodel ad esser incomplets. Mo nus sperein ch'in ni lauter vischin ni lectur, che sa zatgei pli prezis sur in ni l'auter dils scolasts vegls, detti part quei, sinaquei che nus sappien far nossas correcturas per ina eventuala lavur sur la scola en Surselva.

Rodel dils scolasts ch' han dau scola a Mompé-Medel.

1. G. Adalbert Candinas de Mompé-Medel ca 1840—1850 e tons
2. Sep Antoni Berther, Segnes.
3. Giusep Maissen de Segnes († 1920, 84 onns vegls).
4. In frar de scolast Mihel Maissen; morts giuvens. (Co vev'el num?)
5. Sep Antoni Maissen-Capeder.
6. Vigieli Riedi de Mompé-Medel. 1857/58.
7. Sep Ant. Schmed de Mompé-Medel 1858/59; morts ella vegliadetgna de 33 onns; fuva in excellent scolast. Da 1859 naven ei la scola stada interruta in per onns.
8. Clau Jacomet, 4 onns.
9. Sep Maria Venzin, in onn.
10. Stiafen Albin 1870.
11. Johannes Candinas, staus 5 onns—1875.
12. Ursula Desax, plirs onns.

13. Ursula Cavigieli de Siat.
14. Gienal de Surrein-Sumvitg.
15. Batt. Venzin de Mustér, in onn.
16. Batt. Giger, vegl, a s. Gagl.
17. Sep Bigliel 1892—1895.
18. Felix Bigliel, fegl de Sep Bigliel.
19. Pieder Biart de Sumvitg.
20. Blumenthal-Fontana, scolasta
21. G. B. Candinas (†1903 il matg) 1902/3.
22. Paula Gienal de Sumvitg, 1903/4—1905/6.
23. Batt. Durschei, Buretsch (†1934) 1906/7.
24. Deplazes, scolasta 1907/8.
25. Sigisbert Monn de Mustér, 1908/9—1911/12.
26. Martin Alig, Sursaissa 1912/13
27. Camartin de Breil 1913/14.
28. Casutt de Falera 1915/16.
29. Baseli Schmed, giuven, de Mompé-Medel, 1916/17—1921/22
30. Benedict Giger de Mustér 1923/23—1933/34.
31. Placi Giger-Berther de Curaglia a Mustér, 1934/35—.

Il diember de 31 scolasts per circa 80 onns de scola, ei empau bia midadas schessan ins; mo en loghens aschi allontanai stattan ils scolasts pér oz bugen ditg!

Praus, mises ed alp

Ils de Mompé-Medel han bia prau d'enzatgei mo quasi tut ei prau fadius: plauncas e launcas, palas e maghers. De luvrar han ei bunamein pir che quei ch'ei pon, mo buca tut il prau dat ora bein; bia ei prau magher e bia paliu de pauc fretg. Mo de luvrar dat era il prau de pauc fretg, aschia ch'ils 15 fiugs, che serepartan sin quasi tut il prau denter ils dus Reins, han lavur e truscha tocca las ureglias. A proporziun dil prau ch'ei han, mettan els ora de bia graun: segal, salin e dumiec ed era truffels per lur diever. Avon 30 onns mettevan ei aunc ora ton glin, ch'ei vevan uonda per bugnar ils bizochels egl ieli-sem-glin e per fabricar ord la plonta bia bien resti per casa e nuegl. Cun excepziun dil glin seprovianteschans ils de Mompé per la gronda part aunc oz cun dil lur e quei ei la finala il scopo dell'economia purila. Deplorablamein han er'els stagliau si las aclas arundadas de pli baul, aschia ch'ei dat oz dubla lavur. Pli baul dev'ei a Mompé-Medel ina partida aclas buca snizadas: Cartatscha, Vitgava, Crusch (pli baul mo ina casa, baghegiada 1772, la pli veglia de Mompé; ussa duas), Plaun sut, Platatsch, Tgaquatsch. Anen: Caschnariel, Cavorgia-dem, Cavorgia-sut, Run dado, la Val de Crusch e Ragisch.

Ils mises han ei: In en Cavorgia, treis en la Fontauna, in a Prausu, dus a Muotapigniel, quater a Plaun Tegiatscha, quater a Vargera ed in si las Tegias de Ragisch.

Tgei raquentan veglias scartiras da quellas aclas? El vegl archiv de Mompé-M., sesanfla denter auter ina brev de marcau, che raquenta co, „Lilia de Pontaningen“, sora digl avat Pieder de Putnengia, venda 1402 ad „Ulrich Barlota de Mustér“ siu prau a Ragisch cun dretgs e gravezias per „200 Churwälschs Mark.“

In'otra: che Catrina de Crusch arta tenor brev digl avat Andreas de Falera (1512—1528) in funs a Mompé-Medel; sto aber pagar in tscheins annual de 35 renschs della tiara. En cass che Catrina de Crusch less vender in di quei funs (acla!), resalva igl avat la recumpra. 1527.

Plinavon sesanflan leu pliras copias d'ina dispeta denter il vischinadi e Jacob Luz pervia dil funs giun Scaleglia 1650 e 1669. Ultra de quei era ina cunvegnientscha denter igl avat Anselm Huonder ed ils vischins de Crusch, Cruschet e Tgaquatsch pervia de tscheins fier, che muntava 16 renschs e 20 crizers e la repartiziun de quei pagament denter ils resp. vischins. 1807.

Ord quellas ed autras scartiras seresultesch'ei, ch'ils „acolani“ de Mompé fuvan pli da vegl (el temps medieval) migiurs e glied della claustra de Mustér. Quella dependenza sefa valer aunc pli ferm, sche nus considerein ils dretgs e la gudida, dell'alp Pazzola.

La detga raquenta zuar, ch'all'entschatta udevi l'alp Pazzola mo als de Medel e ch'els hagien lu dau la mesadad de quella als de Mompé, perquei che lezs han giu la curascha de catschar il schnecc giud la tschaghegna ella alp Pazzola; in hazer glimari, ch'ils de Medel tenevan pil Huz.

Essend ch'ils de Mompé e de Medel han pagau entochen 1860 in arvè alla claustra per l'alp Pazzola, eis ei segir che quella udeva all'entschatta alla claustra de Mustér. Dal reminent existan plirs documents davart dretgs, gudida ed obligaziuns dils personavels. — Ina sentenza d'anno 1465 fa valer, ch'ils vischins de Mompé-Medel q. v. d. quels che habiteschan da quest maun la pun Cufflons, hagien il dretg de guder l'alp Pazzola e la pastira de Stagias cun ils medems dretgs sco'ls de Medel. — Plinavon exista ina sentenza de 1558, che di che tuts tiers, che pasculeschien en l'alp Pazzola suenter miez matg, possien vegnir pindrai.

Remarcabels ei era il document de 1609, che di: ils caus dil „hof“ de Buretsch, in cert Andriuet, e dil „hof“ de Clavaniev, in cert Jäger, hagien il dretg de cargar 7 vaccas e 4 schetgs si Pazzola. Quels dretgs ein denton vegni cumprai giu 1689 dals de Mompé-Medel.

Tenor in auter document san ins prender, che l'alp Pazzola ei vegnida schenghegiada dad in avat della claustra (cu?), encunter in tscheins fier als vischins de Mompé, Mutschnengia e Matergia.

Ina cunvegrientscha arisguard „der Zenten“ a Mompé-Medel denter la claustra e la pleiv de Mustér (1704) vegn medemamein a star en connex cullas grevezas per l'alp Pazzola. Tenor quella pagan ils de Mompé-M. la dieschma alla baselgia de Nossadunna (Mustér) ed alla baselgia d'Acletta. Sin mintga 30 stèra ina curtauna, miez ad Acletta e miez a Nossadunna.

Pertenent il tscheins fier, existan dus documents, che mettan leu exact il dedar dils personavels dell'alp Pazzola visavi la claustra: „Zwischen Mompé de Medel und Medel gelegene Alp zünset jährlich Mag. Käs 144 (crenas, matei!) Dieser ist der Antheil der Disentiser, den eben so viel zinsen die Medelser. (Vid. inf.) — Schon einige Jahr ist anstatt des Mageren 72 Krinen fetter Käs gegeben worden. Auch diesen, welche den Käs ins Gotteshaus bringen wird nach gestalt des guten Gewichts etwas zu schnaburien gegeben.“ (Vide: Dok. Copierbuch p. 13 e p. 22) Pia Medel e Mompé ensemen 288 crenas caschiel magher, ni 144 caschiel gras.

Dapli exista in contract. ch'ils de Mompé han priu si per 5 onns dals de Medel lur part dell'alp encunter in cert pagament; ultra de quei ston ils de Mompé dar alla claustra 24 crenas caschiel ed ina magnucca al plevon de Medel ad onn e tier quei aunc mintg' auter onn 6 crenas pieun a lez (1797).

La finfinala ei quei tscheins fier vegnius pagaus giu alla claustra 1860: „1860, ils 31 de december, ha la vischnaunca de Medel pagau giu igl annual arvè de caschiel, 72 crenas (funds 102) alla claustra per l'alp Pazzola cun 612 frs. (Notizia de P. B. Berther).“ — Sco ils de Medel vegnan era ils de Mompé ad haver regulau giu quella caussa!

L'alp Pazzola ha 141 dretg. De quels han ils de Mompé 71. Sco ei vegn raquintau vevan ils de Mompé in bien ton dretgs de pli che Medel, mo ils de Medel seigien stai schi mals e cumprau tut discutamein tochen sin 70. — Stiarlas van duas sin in dretg. —

Da sias uras ha ei dau beinenqual segrida e rizraz pervia della gudida communal de Pazzola. Gie, ils de Mompé han in temps schizun giu separau lur caschada e tegia; mo ussa han ei ensemen culs de Medel per spargnar spesas. Caschun de dispeta fuva d'in temps il dretg dils de Mompé de cargar avon che la vischnaunca de Medel. Pli tard vegnevan 4 umens, dus per partida, ensemen ina dumengia suenter miezdi sil Crest Vargera e fagevan lu giu cu descargar. Vegnevan ei buca perina, sche targevan ei neutier in um nunpartischont per dar la decisiun. Ussa descargar ei il bia ensemen — e vegnan ensumma pli bein perina, ch'avon onns. Quei vegn forsa dalla mischeida de saung?

Cull'alp Pazzola udeva da vegl enneu era il bi uaul della Riada. E sco ei vegn raquintau dal pievel, han ils de Mompé-Medel dau als de Medel la mesadad de quel per ina buna suppa de chistognas ed in toc uaul nausch sillas Foppas. En quella fatschenta fissan pia ils de Medel stai ils mals!

L'industria de crap-scalegl

Cavond sulom per baghegiar ina casa a Mustér avon zaconts onns, eis ei vegniu neunavon ina biala platta scalegl, che purtava l'annada 1640 sut la arma dils Monns. Ei setracta cheu d'ina platta-pegna oreifer bein luvrada ed engravada.

Per nus ei quei in segir mussament, che la crappa-scalegl, ch'auda tiel territori de Mompé-M., vegneva gia applicada per pegas avon varga treis tschentaners. Deplorablamein mauncan scartiras e documents, che massan anavos sin pli che 100 onns, mo per la tiara entuorn dat ei aunc oz daper-tutanavon perdetgas de quell'industria de pli baul. Quei ein las numerusas pegas-scalegl, ch'ein biaras pli che dus tschentaners veglias. Mo pli lunsch entuorn enconuschents, ei il crap-scalegl vegnius pér avon circa 100 onns. Il renumau prof. Linth-Escher de Turitg, ha da sias uras profetisau a quei crap in grond avegnir, cunzun sche la viafier hagi de vegnir inagada entochen Mustér. La viafier ei vegnida, mo quella industria ch'ei mai stada fetg gronda, ei plitost tschessada che progressada. — Ils gronds cuosts de vitgira culla viafier han buc encuraschau fetg d'exploitar quei crap, mo en cass, ch'ils autos de vitgira vegnessen in di aschi bienmarcau sco' ls viturins de tschels onns, sche tgi sa? Il crap scalegl vegneva cavaus e tiglaus en treis differents loghens. Ella aschinumnada „gruoba de Scaleglia“, in tec plinensi ch' il casti de Chischlatsch, ella „gruoba de Segnes,“ ed en la „gruoba dil Werth“ (vegl).

La gruoba de Scaleglia fuva pli baul pastira de vischnaunca, mo ei allura vegnida cumprada giu dal landrechter Condrau. Spiculaziun!

Entochen 1850 havein nus paucas prezisas novas, co quella industrietta ha luvrau, mo sco detg, encunaschents ed applicaus ei il crap-scalegl gia 300 onns. Las principalas qualitäts de quei remarcabel crap savunus ein las suondontas: el ei tgunschs e levs de luvrar e tigliar. Mo adattaus eis el oravon tut per pegas, essend ch'el mantegn ditg la calira e derasa in cauld migeivel ed emperneivel, sco buc in soli auter crap ni material de pegas. Avon gleiti tschien onns luvravan ins ualti ferm cun quei crap; aschia ra-quentà per ex. igl „Amitg dil Pievel“, dils 19 de dec. 1851; „Ina nova re-sursa de daners ein uss era las pegas de scalegl; mo la vischnaunca de Mustér ha uonn manau 50 pegas ord la Cadi, e solet ils frars Columberg han furniu 40 de quellas tochen en a Portenza e pell'Engiadina giu, e tut che sesanflava contents cun quellas pegas, et aschia crescha quei trafic ded onn ad onn e port'en bia mellis al cumin. Ina brava pegna vegn en Engiadina cul transport e far en ella sin 180 fl. (ca. 450 frs.), denton ha la scola cantonala ina pegna de 480 fl. Freilich (sic!) ei quella vegnida fatga sin quint dil cantun.“

Propi de gust han da lezzas uras ils frars Columberg luvrau culla crappa, e pli tard era la nova ditte: Bisquolm-Columberg e Comp. Bisquolm ei

stau in fin utschi, che ha capiu de dar catsch alla fatschenta e de tener stendiu entochen 1890. Il grond profit dell'entira fatschenta veva denton la vischnaunca, che miserava la crappa e fageva pagar pulitamein in ton per mesira. Mo nuotatonmeins di la Gas. Rom. all'occasiun della mort de Bisquolm (nr. 10. 1897), ch'il defunct e ses socis hagian fatg grondas fatschentas els anno 60 cugl export dil renomau crap-scalegl de Mustér.

Igl onn 1861 vevan els schizun in grond depot a Cuera tier architect Hatz e fuvan era endrizai e spezialisai per plattas de fiug e monuments. Gie, els sesprovan era de propagar lur marcanzia ordeifer il cantun: „La societad mercantila de crap scalegl a Mustér vul era tarmetter a Glaruna in bi model de sias bunas pegas. Ton per far ver, ch'il spirt speculativ sereghegli pli e pli en Surselva.“ (Nova Gas. Rom. nr. 13. 1862). In ulteriur mussament: „Pegas e crappascalegl. Ils suttascrets fan cheutras de saver ad in lud. publicum, ch'els furneschien per in dueivel prezi de tuttas uisas pegas scalegl, ne era de quella crappa tier monuments en sonteris, tier plattas de fiug ed autras lavurs. Els han magasins de quella crappa a Glion tiel' Oberalp, a Cuera tier sgr. architect Hatz ed a Flums (s. Gagl) tier sgr. Huber. — Bisquolm, Columberg & Comp.“ (Mustér ils 15 de sett. 1862, Gas. Rom.)

Enzaconts onns occupavan els 20-30 luvrers per di. Per las relaziuns de gliez temps, veva quei num vus.

In temps ha era il Werth vegl, luvrau en Scaleglia, tochen ca. 1890. Baseli Schmed de Mompé-Medel, che ha pli tard luvrau sin agen quen, mava gia de 15 onns en schurnada tier el e gudagnava 90 raps a di, senza la spisa. In tempset avon che surprendre sez la caussa ha el era luvrau cun Sep Antoni Columberg e Giachen Giger de Raveras.

Anno 1890-91 ha Sep Antoni Columberg calau culla crappa e dapi quei onn ha Baseli Schmed de Summa-Crusch, priu si la Scaleglia, principalmein „la gruoba sut Segnes“ e luvrau nuninterrutamein entochen 1925. (†1926). El veva gia luvrau cun auters dapi la vegliadetgna de 15 onns ed ei propi daven-taus in meister de siu mistregn, ch'el ha carezau ed al qual el ei staus fi-deivels entochen la mort. Baseli Schmed capeva la fatschenta ed ei vegnius de far flurir ina secunda gada quella modesta industria de Mompé-Medel. Da siu temps eran las „las pegas de purs“ puspei vegnidas en credit, aschia ch'el vendeva e fageva en sez 40—50 per onn. Las biaras ha el spe-diu en Lumnezia, Stusavia, Tumliasca, Domat, Razen, Bonaduz, Beiva e to-chen giu ad Unterterzen, sco era beinenquala en auters cantuns. Ina bufatga „pegna de purs“ pagava aunc adina 450—500 frs.

Duront l'uiara ha sgr. Brauchlin explotau la Scaleglia, buca ton per la crap-pa sco per la „frina-scalegl“, che vegneva spedida naven per la fabricaziun de savun, essend ch'il crap scalegl cuntegn encunaschentamein in cert gras ni ieli! Quei ha cuzzau mo zaconts onns duront l'uiara.

Dapi 1925 circa lavura Battista Jacomet cullas „pegnas de purs“, mo il bia fa el ora ellas a s. Brida en Tujetsch.

Mo ussa vulein nus bandunar las minas de crap-scalegl, ch'han dau bia paun e gudogn als de Mompé ed ad auters e selegrar, sche nus possedein ina buna „pegna de purs“, nua che nus savein star pacificamein en quei bene-diu bien cauld e semiar, ferton ch'ei neiva e cuffla ordaviert.

Tgei ch'ina „Castagnèsa“ ha raquintau a mi en davos pegna

Ei fuva propi in diatsch brut de neiv e cuffla, ch'jeu sundel serabitschaus tochen si Mompé; fruntaus en ina casa ed il davos tochen en davos pegna. De buna peda sco jeu erel, sundel jeu staus in amen e cheu ha ina buna veglietta els otgonta entschiet a raquintar „de quei de vegl“; caussas aschi interessantas, ch'jeu sundel lu staus e staus, de buca vegnir naven. Mo ella saveva era raquintar, ti ridischen! Ina veritabla pardanonza per egls ed ureglias.

„O Ti bien Diu, ha ella entschiet, tshels onns vev'ins vetas de murdiu ed igl ei mo de sesmervegliar, ch'ins ei aunc en veta! Ins stueva viver tut cun dil siu ed onns schliats stender la cua dil giat, de vegnir ora sils trentin. Gie, vus saveis crer ni schar star, da buoba savev'jeu bia ga buca sedurmentar en la sera dalla fom. E selamentau vegnev'ei pauc ni nuot; ils vegls vessen sil pli fatg reproschas e detg: cu ei vegn de murir, sche stess ins bein de buca ver rimnau merets! Tgei less ins era far avon Diu culs mauns vits?

Igl onn della fom ha igl Adam giu Ragisch viviu treis jamnas cun miez in paun e cu ei han vuliu metter el el vaschi, s'ella pial rutta e l'ossa dada de part. Tgei pauper cruci! Sche quels buns vegls ein buca vegni enta parvis, sche lu maneg'ei nuot pli.

Onns ch'ils stiarls pagavan bein, mavan nus enqualga enta Medel gl'atun e cumpravan chistognas. Persuenter han „quels dil schnecc“ dau a nus il surnum „castagnès“, mo quei fa nuota nodas; ei pon halt aunc ussa buca muganar, che nus havein survegniu miez la Pazzola per catschar in toc schnecc de nuot giud la tshaghegna, e — gie, tgei lev'jeu è di — cu gl'ei d'encurir de maridar, sche vegnan ei ora bugen uonda tiellas „Castagnèsas.“

E per gl'auter eran ei pli da vegl bia pli buns e de paternos, ch'oz ch'ei creian ni en Diu ni el giavel. Il Gion Vincenz Manetsch, in bien carstgaun, che havess priu crappa giu Rein e purtau sil péz Ault, sch'enzatgi vess dumandau, cantava mintga sera: Niebla dil tshiel regina, lein tuts ludar Maria. Saveva ni scriver ni leger, mo mussava tuttina de cantar als affons, cu ei mavan suenter ils tiers. Pli baul vegnev'ei ensumma adina cantau en baselgia ed en casa ed era sil funs tiellas lavurs. Nus savevan mantuns canzuns e cantavan perfin de zarclar: quella dil Carmel; olma cara bia pli clara; leghers precis dil parvis, ed autras. Il Gion Vincenz cantava perfin

en nuegl de mulscher la vacca de casa — ed ussa negin che sa pli quellas bialas canzuns. Il pader Baseli, Dieus hagi si'olma, ha giu raschun de dir inaga: „Cu'l cudisch de canzuns ei ord baselgia, sche s'el ord casa!“

Il matg fageva la Tina dil Clau Giacomet adina dir in rusari grond giun caplutta, „quels tecs gidan buca lunsch“!

Dasperas er'ei cheu bunamein mintgin che veva surnums, mo la Filomena Giacomet e la Rosa Levi han fatg de rumper giu els ed uss aud'ins bunamein mai in. La Filomena scheva buca per nuot e quei segir tschien melli ga: „Prus e della verdad seigies adina, quei seigies!“

Las seras d'unviern vevan nus bunamein adina mo suppa de giutta e quei fuva dètg bien! Per ina dat ei cheu a Mompé fetg bein dumiec e per l'au-tra vevan nus sez muliner de giutta, senza stuer cuorer tudi vi tiels de Vitg. Il Clau cheusi veva in murté de lenn de far o giutta. Quei bategl, sch'ins astga dir, vesev'ora sc'in tschep-buora, furaus o enamiez; giufuns er'ei sc'in mogn e cun in pisun enfraus cun guotas. Cun quei vev'el in smaladet streh de far giu la pelletscha. Suentar ver luvrau en gl'atun, mirav'el de ver in sac giutta e purtava lu quel si dies tochen on d'Ursera e vendeva leu caramein. Cu'ls daners ch'el tergeva, cumprava el seiv, che stueva tonscher tut unviern; mo in per ga per sera stuevan ei udir: „Fagei in lamegl sc'in segal, ch'ei vomì buca bia seiv“. Gie, da gliez temps vev'ei num spargnar! Ti bien Diu! Cun 100 francs regulava mintga fiug ses deivets currents ed ussa buca cun melli!

Sch'ins pertratga ussa ni lu! Epi vul la glied aunc tschintschar della „crisa“ e de miserias! Ho, dieunuardi, miseria ei zatgei auter! Sch'ils buns vegls levassen si e vesessen . . !

Aschia ha la buna veglietta aunc raquintau ditg e liung, jeu vi denton mo aunc metter cheu quei ch'ella ha raquintau dallas

Cruschs e dolurs,

ch'ils de Mompé-Medel han giu de purtar ensemblamein.

Ina gronda crusch pil vischinadi ei stau da vegl enneu la munconza ded aua. Mompé-Medel possedeua tochen avon 50 onns sulet empau aua d'ina paliu. Fagev'ei onns bletschs, sche mav'ei cun empau semudergiar; onns schetgs denton, fuv'ei ina sgarscheivla munconza ded aua, de buontar e per cuschina. Ei vegn raquintau, ch'ils vegls stuevien aunc pli menar l'aua de buontar en brels si da Cuffons; era stuevan ins ira a buontar la biestga ordlunder, d'in acla a l'aua. E pauper quella casarina, che veva la gagliardia de prender aua ord la fontauna duront ch'in perveseder buontava. Lezza saveva ver il plascher ed ira tochen giu las Ruinas per las sadialas! Per far ina lischiva pli gronda, tucav'ei allas femnas de prender il priel ed ira circa in'ura lunsch, tochen en la fontauna dil Run sper Val de Crusch.

E con ei vegneva lavau en stivas e casas pon ins cumprender! E co stueva pér ina mumma cun affons pigns semudergiar de lavar la stratscha?

Anno 1882 ein ils vischins finalmein stai dalla buora de manar neutier l'aua entras in aquaduc de 2000 m. lunghezia; l'aua della fontauna dil Run tochen el vitg ed en duas aclas Crusch e Ragisch, nua ch'ei fuva sgarscheivel cul buontar. A Ragisch existeva da pli davegl enneu ina cistiarna, nua ch'ins stueva rabitschar sido l'aua cun ina sadiala arranschada vid ina latta. Mo ussa, tgei progress e levgiamen! Mintga fiug ha si'aua en cuschina! Bein capiu, quella fontauna producescha aua en abuldonza sulet pil diever dil visshinadi, tunschess mai e pli mai per in mulin ni falun. Tut las causas de moler, fular glin e far o ieli, sco era resgiar aissas, stueva tut vengnir manau vi vitg entochen 1934. — Aunc avon 50—60 onns veva negin de Mompé ina sliusa enfrada e buc in soli carr, sulettamein enqual bena sculta cun rodas ed ischel scult. Quellas benas scultas vegnevan duvradas la permavera per trer ora la grascha sils praus. Avon ch'entscheiver a luvrar vegneva igl ischel unschius ina gada cun sunscha-piertg e suenter mai pli, aschia ch'ins udeva tochen vi Segnes, in'ura lunsch, il sgargnem, schulem e giblem dellas rodas, ch'ei fageva tut pial-gaglina als de Segnes. Uss ei quei midau ed in e scadin, che ha sia iseglia enfrada. E dal reminent ston ei era buc ira pli aschi savens envi, essend ch'els han endrizau 1934, resgia, mulin e falun, che van cun forza electrica. Tgei benefeci per quella gliעד!

Ditg avon ch'il pass sul Lucmagn vegni baghegiaus vi e dallas Ruinas en, mava in pot de brevs ina ga per jamna tras Mompé e sur Vargera ella Val Medel. Igl emprem pot ei stau Sep Antoni Durgiai vegl, salter de cumin. Suenter fageva il pot treis gadas ad jamna quei tur; il secund pot ei stau plirs onns in de Mompé-Medel, Sep Antoni Simonet; il tierz Str. Giachen Desax, che steva giu Ragisch. E lu entochen anno 70 in Pally de Platta. Culla lavur per Mompé-Medel han ils pots mai giu propi grev. Cull'entschatta zercladur 1875 ei vegniu aviert il niev cuors postal da Mustér a Platta cun ina crotscha per duas personas. Dapi ils 27 d'october 1877 ha lu Mompé-Medel giu in'atgna posta de pei, che va ussa prest 50 onns mintgadi videneu. La giuvna generaziun enconuscha mo in posttenent de Mompé-Medel: Baseli Schmed e sia dunna! Dapi 1919 han ils de Mompé era dus telefons, in pil vitg sura ed in per Summa-Crusch — ed oz perfin radio! „Tgei schessen er' ils vegls, sch'ei levassen si e vesessen?“

Era sin vias e sendas dev'ei da lezzas uras lavurs e murdrias maisudidas. Da quellas vards vegn ei raquintau a Mompé beinenquala. Mo in per notizias: Igl unviern de sliusa targevan ils de Medel sur Vargera cun bos tarmentas plattas scalegl da Cufflons si ord la gruoba de Schmed. Da cheu dariv'ei, che bia stivas a Medel han talas pegnunas, ch'ei mass si miez la vischnaunca.

Ella Val Magia (dadens Vargera encunter Medel), ha Battesta Venzin de Matergia, pli tard spitalier de s. Maria, schau rucclar ina buot vin tocca Rein; el ed il cavagl ein mitschai ed han saviu ira da Mareias en, natural senza il vin!

La stad mavan ils viturins de Medel sur Mompé cun bast e targevan ora beinenqual pal seif e vi e dals praus oragiu, sch'ei fuvan en peis ni pigliavan en il sumari. — Igl unviern maven ei cun sliusa.

Rest Capeder de Curaglia veva dus cavals e menava mintga di rauba a Medel. Era Sep Maria Pally veva dus cavals; el mava ina gada a Curaglia e turnava quei di a Mustér e vegneva tochen Mompé-Medel, nua ch'el steva sur notg tier Gion Adalbert Candinas. Siu cavagl era propri in pover e siderscheva tudi, che la gliעד stueva dar neutier e gidar el puspei sin comba. Era Toni Stin, igl original de tuts ils originals, era adina sin via denter Medel e Mustér cun siu cavagl d'uiara; in temps eis el schizun staus secasaus a Mompé. (Dal Toni Stin in'otra ga pli bia!) Co ei semida! Oz ei la veglia via imperala ton sco carschid'en! Tgei savess ella tut raquintar a nus?!

Igl onn dils Franzos han las femnas de Mompé-Medel stuiu stor las detgas fétgas e pitgiras. Temend cun raschun, ch'els vegnien sur Vargera eran ellas fugidas en Cavorgia-dem sut la grepp'en spel Rein. Stadas anavos eran mo zacontas cun affons pigns — ed aunc ina gronda biala matta per gidar. Cu ils Franzos ein vegni sul Lucmagn, han els rugadau ora dapertut ed anflond de quei de nuot, han ei entschiet a scarpar las rintgas ord las ureglias ed ils anials ord la detta allas femnas. Dus dattan vid la matta giuvna e vulan surprendre ella cun la forza. Plaunsiu havend batiu sc'ina uorsa, vegn ella libra e fui quei ch'ella mo po giuadora encunter la gruoba de Segnes e tshels dus suenter sco dus tgauns de catscha. Dalla rabia ch'ei vevan, han ei emblidau las buis. Giu sur la greppa suatiuan ei ella, mo secugliunan malamein. Enaquella ch'in vul pigliar ella pil cavez, dat ella ina semenada anetga, ina frida de forza cun in schenugl el schegn al schuldau, ch'el rocla sc'in heighel sur il precipezi giu: „Ussa pér a crappa ti scroc,“ gresch'ella aunc suenter al tarladiu pitinader, che rumpa enaquella la totona giudapeis digl altezia grep. — Vesend l'auter quei terribel, desperau combat sin veta e mort, semetta el en schenuglias tut a bargend e roga la matta per perdun; mo scapa allura quei ch'el po trer las combas danunder ch'el ei vegnius.

Dapi quei di han ils Franzos buca pli giu marveglias dallas Castagnèsas! Quei ei bein stau in sgarscheivel di per quella paupra gliעדetta de Mompé? Mo aunc ditg buc il pir! Lez ha purtau ad els las pli grondas cruschs e dolurs, ch'ins sa s'imaginar; lez ha privau els en paucas uras da tut lur fatg, da lur casas, da lur fretg e da tut quei ch'era ad els il pli necessari, il pli car ed encarschiu:

Il berschament de Mompé-Medel, ils 16 d'october 1836

Per mussar al lectur ton pli clar e real l'impressiun de quella disgrazia silla generaziun de nos basats e basattas, lein nus tadlar sillas nuvialas de gliez temps — e far mintgin ses pertratgs: „Ils 16 d'october ei a l'ina suenter miezdi, durond che tut il pievel fuv' en baselgia, rut ora fiug a Mompémedel, in' ucliva da Muster, et en in' ura temps een 7 casas e 6 clavaus stai puorla e tschendra, e 13 familias messas sin gassa. Las paucas mobillas e las victualias che fuvan ual messas sut teitg, tutt ei daventau in sacrifici. Il donn ei giudicalmein constataus sin sedisch melli renschs, e tont pli vegn quel resentius, che la miseria ei quest onn gienerala, e paucs san vegnir en agit. Arvei si voss scazis vus ils quals il tschiel ha benediu cun la Ventira de quest mund, arvei voss scazis e pernei il cor sin maun. Giedei ils disgraziai, e la pagaiglia per vus vegn ad esser gronda. Tgi che vult dar almosna et agit ei suplicaus de confidar alla redactiun della gasetta de Cuera.“ (Il Grischun Romansch nr. 36, 1836, nov.)

Empau pli exact, co la disgrazia ei succedida, raquenta il cronist claustral. El di, ch' il convent eri vid il gentar, ch' ils zenns de s. Gions hagien entschiet a tucrar de fiug. E tgei sorpresa pils paders! Mirond ord finiastra hagien ei cattau d'agur a barschond amiez il vischinadi de Mompé-Medel. Sin quei hagien ei era tucrau da stuornas e seigien curri cul pievel a Mompé per gidar a stizar. Mo adumbatten! Avon ch' ei seigien stai leu, berschavi gia gl'entir vitg sura, gie, schizun il tetg della caplutta giu Summa-Crusch vevi entschiet a berschar, mo leu han ei pudiu sedustar. Era d'esser stai leu avon, havessan ei saviu far pauc ni nuot per munconza d' aua. Entschiet a pigliar fiug ha ei en casa de G. Batt. Jacomet e da leu anora eis el seraus cun immensa spertadad sugl entir vitg. Tut ei berschau giu, deno ina solia casa a Summa-Crusch (quella, nua che Giachen Schmed stat oz!). Per cletg e ventira vegnevan ual 3 umens de Siath atras Mompé-Medel, turnond dalla fiera de Ligiaun, sco era sgr. mistral Bistgaun Sialm de Segnes. Quels quater umens han giu il bien pertratg de cuorer gl'emprem casa per casa, per — en cass ch' ei fuss — dustar affons, gliedud veglia e malsauna. Els han liberau ina persuna malsauna, ch' era enta létg, sco era treis affons pigns d' ina familia Disch, ch' eran serrai en casa. Fussan els buca stai spèrts, sch' eran quellas quater personas piarsas. De liberar enzatgei auter, ein els nungrazia vegni de dar il damogn. (Mira: Acta Capitularia ac simul Chronica Monasterii Desertinensis. Tomus III. p. 167).

Igl onn 1836 ei en general stau in schliet onn de miserias e nus pudein cumprender, tgei quella paupra gliedud ha stuiu surfrir, pertgei che sicuranzas ni semigliontas instituziuns communizeivlas dev' ei buca da lezzas uras! Mo la suprastonza dil cumin della Cadi ha publicau immediat in clom d' agid, ch' ha giu in stupent effect. Quei document manuscret ei fetg interessants e perquei suondi el cheu:

„Mustér ils 19 d'october 1836.

A scadin vischin de nies Cumin ei vegnida ad ureglia et enconaschientscha la gronda sventira e disgrazia, la qualla ils 16 dil meins curent grevamein e crudeivlamein ha tuccau la gronda part dils vischins de Mompe-Medel. Siat casas ein en in ping moment daventadas in crudeivel sacrifezi dellas flommas, nov clavaus cun ina gronda quantitat fretg leu cumulaus per satisfacer al basegns dils s. v. thiers de mintga sort, en semidai en puorla e tschendra e quitor-disch en la plipart paupras familias, en cheutras privadas de lur entir nutriment derivonts dil s. v. muvel, il fretg dil tratsch, nomnadamein ils truffels, ils quals eran strusch messi sut teitg, en daventai l'unfrenda dil fiug, mobillas de casa, uaffens della lavur dil funs, ensemen tut quei, il qual sesanfla ordinariamegn en in taner casa, en in liug pli en in auter meins, tut quei ei cun ina tutta via pintgia excepziun vegniu talvisa consumau che la pli gronda part de quellas sventiradas familias de tut quei han salvau nuot auter che quei che els portavan si dies. Quels paupers sventirai ein en lur sventira, desolatiun e miseria sevolvi tier in lud. Oberk., e domendau de quel succuors ed agid. In lud. Oberk. ha priu en consideratiun las trestas circumstantias e la miserabla e tuttavia inconsolivila situaziun de quels sventirai. In lud. Oberk. ha stoviu ver en, ch'ei seigi la s. obligatiun ded in e scadin ded assister e succuorer suenter sias forzas als sventirai, gie quella s. obligatiun ei buca mo recomandada sonder sin ina moda era perscretta de nossa s. Religiun e della natira sezza a scadin inculiada. In lud. Oberk. ha dau commissiun de far prender si in extra e conscienziusa urentada dil donn pitius et ei resultau in donn dil importo de f. 16460, scrivel sedisch melli quater tschien e sisonta. Per aschia consolar quels malventireivels suenter siu saver e poder, e per satisfacer a sia obligatiun ha in lud. Oberk. enflau per adequat allas circumstanziass, de schar domendar si las lud. vischnaucas: schei plagi ad ellas de schar ira tuts quels per stür elg circuit de nies Cumin, ner mo in cert diember en num de tuts, ner sche ellas veglien plitost dar in cert quantum sin quen della cassa dellas vischnaucas.

Denton ch'in lud. Oberk. damonda si quei las lud. vischnaucas sche sa el buca tralascar de recomendar cauldameng e vivameng alla benevolientscha, compissiun e generusitat ded in e scadin, dil rech e dil pauper, scadin suenter sia pussonza. Ei setractescha cheu bucca de circumstanziass e basegns ordinaris ei glei buca de far ina almosna, la quala per leider en siu abuss engrascha marschadegna creschida e creschenta quella chei ent il crescher, sonder ei setractescha de vers sventirai, ei setractescha de familias activas laboriusas, las quallas entochen ussa en setragias via cun il suadetsch de lur lavur, et a vus fussen bucca stadas molestas, sch'il grev maun della disgratia havess bucca tuccau. — Aschia haveies compissiun cun els e dei de quei che vus il pli maneivel podeis dar; tut ei ad els surviu, nizeivel e gudeivel. Aschia figei la pli gronda ovra de misericordia e vossa pagaglia vegn esser gronda avon il Bab della misericordia, avon quel il qual di: Quei che vus figeits

a mes paupers vegnel jeu de prender sco sche vus havesses faitg a mi, sesurvi de quella chischun, sinaquei ch'il di dil truament vegni bucca detg a vus: Jeu sundel staus nius et vus haveits mei bucca vestgiu, jeu hai giu fomm et vus haveits mei bucca spisgentau, mei naven de mei jeu encanuschel vus bucca.

Per commissiun din lud. Oberk.

G. Michel Flury

Scrivont en uffezi“

(Vide Original: archiv della vischnaunca de Sumvitg Nr. 66 M. B. Copia, fatga da P. B. Berther p. m. bibl. rom. Mustér.)

Prendei miral! Quei clom d'agid, dictaus d'in bien cor, lai buca spitgar ditg. Gia el numer 40 dil „Grischun Romonsch“, annunziescha la redacziun cun veseivel plascher: „La redacziun dil Grischun Romonsch ha la satisfacziun de far de saver a quels vischins de Mompé-Medel, ch'han giu la malura de haver tschei dii piars lur casas etc. entras il fiug, ch'ella hagi retciert da Sgr. Oberst Sartori, commandant dil regiment Salis, en servetsch papal in sucuors (styr) de 457 renschs, e dad in'otra persuna, ch'ha bucca vuliu schar saver, da tgi quels vegnien fl. 21. Signur Oberst Sartori scriva dals 20. Nov. „Havend il Grischun romontsch faitg de saver la malura, che la vischneunca da Muster ha pituu ils 16 dil meins passau, sche ha il regiment entiir destinau de far in unfrenda voluntaria, per podeer sucuorer als malventireivels. Il prompt agit ei adina il pli efficac, per il qual motiv nus vein cartiu de senza piarder temps metter en disposiziun noss'unfrenda. Nus rogein de crer, che nus mai pardejen la regordientscha vid vossa patria, cun bein che nus essen distants da quella.“ Il Grischun romontsch roga ils vischins respectivs da Mompe-Medel, de disponer de quels daneers, e spetgia ch'els vegnien directamegn far vegnir tier lur engraziament al regiment, dal qual els han retciert quei benefeci.“ (ils 29 de nov. 1836).

Tutta honor a quella schuldada grischuna! Capeivel ch'in tal exempel ha tratg! Il mussament: „Da cuort duei nossa Regenza, sco nus udin da buna fanteuna haver ritschiert della schuldada schwizzer a Neapel incirca renschs 360 sco subsidi per ils schwentirai da Mumpe-Medel. In bi mussament, ch'ils Schwizzers er curch'els een lunsch da lur patria, han eung adina il cor che batta per lur compatriots...“ (Il Grischun Romonsch, 1837 nr. 51. ils 14 de fevrer).

Plaunsiu ei allura era la collecta ellas vischnauncas vegnida terminada ed il Gr. Rom. sa puspei annunziar: „Per ils sventirai tras il berschament a Mompe-Medel ei vegniu contribuiu dallas vischnauncas de nies cantun, sco era dal regiment de Salis a Bologna la summa de 944 fl. 6 kr., las vischnauncas reformadas de nies cantun 520 fl. 50 kr., las catholicas 31 fl. 40 kr., e las pariteticas fl. 13. . . ect. (Mira: Il Gr. Rom. 1838 nr. 50).

Il Grischun Romonsch haveva fatg memi spèrt il quen e falliu el per 1200 flurins, havend emblidau de s'orientar, con las vischnauncas della Cadi hagian

dau! Perquei sto il magistrat sedustar entras ina publicaziun officiala, che tuna ualti malidi: „Mustér 21 de Fevrer 1838... Havend observau en la gassetta dil Grischun Romonsch che quel hagi cun scurvanar ils de messa pretendiu ch' ils de priedi hagian dau in grond stiir als Barschai (sic!) de Mumper Medel, duront ch' ils de messa hagian mo dau pauc ni nuot, mo f. 31: cun bein che mo nies Cumin hagi presapauc dau fl. 1200 dellas vischnauncas anora senza quei che seigi vigniu traitg si ellas vischnauncas de particulars, sche ha in Lud. Oberk. che talla annunzia deigi zwar per tuts ils de messa affruntusa spezialmegn aber mo per nies Cumin et ha enflau de sclarir si il public sin la conveniente moda da quellas vards era entras las gassetas.“ (Vide: Protocoll de Cumin della Cadi. Copia de P. B. Berther p. m. ella bibl. rom. de Muster).

Sche nus savein, ch' ei era da lezzas uras in summa schliet, stuein nus admirar il spért de sacrificontadad de nos buns vegls e ludar lur unfrenda en favur dils sventirai. Han els era buca pudiu cuvierer il grond donn de 16000 flurins (ca. 38 melli francs) cun las almosnas retschartas, sche han els tonaton prestau igl emprem agid ed aschia pudiu medegar la pli gronda plaga.

Il vitget era barschus giu ed ei ha giu num baghegiar si in' auter — e quei ei daventau ualti spért ed el medem liug. Il material, q. v. d. la lenna ha custau ad els buca cutrin; els ein semplamein i egl uaul de Clavadials, ella Fontauna, il pli maneivel pusseivel e sdernau in dils pli bials tocs uaul della vischnaunca. Ed ord las ruinas ei puspei neschiu nova veta.

Mompé-Medel suenter 100 onns (1936)

Ussa savessen nus atgnamein finir l' historia de Mompé-Medel, mo nus selubin tutt' aunc de metter vitier il suondont cuort capetel, per schar dar in' eglidada — mo in' egliada — viden el Mompé-Medel ded oz.

Mompé-Medel dumbra oz (Tschuncheismas 1935!) 15 fiugs, cun 96 habitonts; de quels ein 10 naven en survetsch. 11 familias han affons; duas lètgs ein senza descendenza e dus fiugs dumbran mo in um per in.

Ils fiugs suondien cheu per perpetna memoria:

1. Gion Antoni Manetsch, bab e mumma e 4 affons (6)
2. Giachen Schmed, um e dunna e mumma (3)
3. Vieua Venzin-Giacomet 5 affons e la mumma (6)
4. Luis Manetsch, mat persul. (1)
5. Gion Batt. Manetsch, bab e mumma e 7 affons. (9)
6. Luis Caminada, bab e mumma e 4 affons (6)
7. Clau Giusep Caminada, bab e mumma e 7 affons (9)
8. Giachen Desax, bab e mumma e 9 affons (11)
9. Tumaisch Giacomet, bab e mumma ed 8 affons (10)
10. Gion Lutz, um e dunna (2)
11. Luis Lutz, bab e mumma e 5 affons (7)
12. Placi Simonet-Manetsch, tat e tatta, bab e mumma e 6 affons (10)

13. Adalbert Candinas, bab e mumma e 6 affons (8)

14. Luis Levi, bab e mumma e 4 affons (6)

15. Stiaffen Truaisch, mat vegl (1)

En tut dumbra Mompé-Medel 25 umens e 25 femnas e 46 affons ded 1—15 onns; a scola van de quels 31, tons sco aunc mai! In fritgeivel, schebi buca tumpriv uclaun!

Cun excepziun de dus fiugs, han tuts muvel e truscha de purs. Ordeifer a luvrar van 3 adina, cura ch'ei dat lavur e 3 mo per temps. Il prau han tuts el contuorn dil vischinadi. Ei dat denton era buca vischins de Mompé, che han prau leu: 2 han treis aclas prau grass, han treis mises e 4 han de bia maghers.

Ils de Mompé-Medel seprovianteschon ton sco pusseivel sez. Els han 9 fuorns privats, mintgin a casia e 4 proprietaris han in fuorn ensemen. Segal e salin dat ei buca propi bein, meglier dat ei dumiec; truffels dat ei buns e daret! Mazzau en vegn ei de bia: pors, empau tiers manedels ed enqual vacca.

En tut dumbra Mompé-Medel 103 armauls, 113 cauras e 93 nuorsas. Sin 96 persunas, che vivan e semurtiran oz a Mompé, ei tut quei biestgam ed il nez ordlunder pauc, fetg pauc! E co stess ei pér egl avegnir, sche tut ils 46 affons lessan star a Mompé-Medel e fundar leu familia? Mompé-Medel ei per lunsch ora, risguardau tut il fatg ch'ils vischins han, surpopulau ed in di ston circa la mesadad patertgar de far il fagot ed encurir il paun enzanu' auter. Vegnan els ad anflar quel ell'agricultura? Ualvess! Tier nus dat ei dapertut glied uonda per la truscha de pur! Vegnan ils danvonz ad emprender in mistregn? Per nos basegns montognards havein nus gia oz mistergners per pli che quei ch'ei drova! Gie, sche tgei dueigi era davenportar cun tonta glied giuvna in di? Sin quella damonda rispunda a mi in pur: „Quei ei ina damonda, che fa buca mal il tgau a nos politicchers! Pli bia votants ch'els han e pli ferm che lur sessel stat!“

Mo el spért vesel jeu bia babs e mummas (e buca mo quels de Mompé; talas relaziuns havein nus aunc en auters loghens), ch'ei pensivs e plein quitaus, tgei dueigi daventiar in di cun lur roschas affons?

Ils biars ded els vegnan buc a puder preparar in'existenza a tut lur affons; gie, gnanc a puder gidar els silla via tier ina tala! Tgi gida? Elsez! Ton meglier, sche quei daventa savens, mo ozildi en nossas relaziuns, ein quels che san propi segidar sesez las pli raras excepziuns!

Auters aud'jeu a schend a mi: „D'ina gronda nevada e gronda casada dueigi negin sestermentar!„ Propi? Caschunan grondas nevas buca savens grondas lavinas cun tut lur consequenzas e grondas casadas — sbalunadas? Jeu pertratgel gnanc aschi bia vid las finanzialas! Spazi e nova tiara stuein nus encurir pil surpli de nossa populaziun! Cun star a casa piz-pizau plein in sin l'auter e cun aunc retener quels che lessen encurir ina nova patria, vegn ei mai meglier, mender aber segir!

Perduna, car lectur, ch' jeu sundel sescaldaus in techet cun caussas, che van la finfinala tier a mi nuot (aschia vegnan numnadamein biars a patertgar), mo mei occupeschan ed encreschan talas questions, cunzun cura ch'ins vesa ch'ei daventa pauc ni nuot sin quei grond ed impurtont territori social! Tgei benefeci fuss ei, de saver gidar en quels graus? Buca cun plaids, mobein entras l'ovra!

Hai jeu fatg in plascher als vischins de Mompé-Medel cun scriver l'istoria de lur vischinadi? Jeu sai buc; forsa bein e fors'è buc! Mo ton creiel jeu d'astgar sperar, „ch' ils affons de lur affons, fors'en tschien onns“, vegnan a selegrar, sch'els legian inaga casualmein, co lur pardavons han viviu, luvrau e barhau ed aschia gudignau la cumpleina schurnada per quels quater dis, ch'els han viviu cheu en nossa paupra Val de Larmas.

Cuera, Tschuncheismas 1935

Guglielm Gadola

Fontaunas e litteratura per quest studi:

Archiv de Mompé-Medel; notizias culturalas e copias de documents historics da P. B. Berther p. m. ella bibl. rom. Mustér; notizias sur Mustér, da Franzestg Bundi, bibl. rom. Mustér; informaziuns orales: da Rosa Levi p. m., dunna de Baseli Schmed, vegl; Luis Levi. ect. ect.

La muntaniala

Poesia da Dr. Al. Th. Tuor — Illustrada da Alois Carigiet Trun-Turitg

O tgei biala veta che quei fuva
Per la muntaniala temps de stad
De saver sils tschenghels leda viver
En cumpleina sontga libertad

Cun las jarvas frestgas savurusas,
Che carschevan sin scadin sulom
Ella sco da vera perdanonza
Tguschamein dustava sia fom.

Ella delectava cun tgaubrochels
Il passant, il paster e cavrer;
Da ses schuls, che rabattend tunavan
Ils camutschs surstavan sil garver.

Sin quest pauper pauper mund de strefflas
Tut sto prender ina fin denton;
Sche las caussas paran pli che stablas
Vegn spèrt la malura tonaton.

Alla fin gl'atun s'approximescha,
Nova neiv las gondas ha curclau
E la muntaniala seretilla
Sur unviern afuns afuns el funs dil vau.

Dorma ditg e dorma stagn en tauna,
Las malauras pèr lai rumplanar;
Siemis siemia d'ina primavera
Che dei nova veta laventar.

Cara muntaniala, cheu sin tiara
Tut sto suttacumber al destin,
Siemis pli che bials ed emperneivels
Baul san prender ina tresta fin.

Umens tut de mét in di comparan
Ferm armai cun palas e zapuns;
Ord gl'igniv la muntaniala cavan
E da quei selegran sco tons Huns.